

İNGİLİS DİLİNDƏ İNKAR ƏDATLAR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyində araşdırmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərdəndir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim zamanlardan əvvəlcə formal məntiqin, sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin araşdırılmasına xüsusi ehtiyacı olan mövzulardan biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddələşməsidir. Çünki aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsa da onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam linqvistik həllini tapmayan bir sıra struktur – semantik məsələləri bu gün də öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Bu problemlərə inkarın məntiqi qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrin fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzvlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır. Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatlarla məşğul olan dilçilər arasında da əvəzolunmaz dil fikrinə aid olmur. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti gerçəklik faktorlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik leksik kateqoriya kimi yanaşırlar. Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışlarının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İnkarlıq bildirən sözlər prefiktlər vasitəsilə də düzəlir. Reverstiv və ya prevativ prefiksler –un, dis, anti, mis və s. prefiksler əks mənəli sözlər əmələ gətirir: miscaculabe, misinform. Leksik implisit inkarlıq vasitələrinə yönəlmək daha məqsədə uyğun ola bilər. İnkarlıq mənalarına görə bəzi dilçilərdə fikir ayrılığı əmələ gəlir (1 səh.4-6). Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da eyni fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktorlarına, real təcrübəyə uyğun gəlinib gəlməməsi ən əsas fikirlərdən biri kimi qeyd olunur. Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifatından aydındır ki, Azərbaycan dili sintaktik, ingilis dili isə fleksiv – analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (-ma) və analitik (not, no və s.) vasitələrindən istifadə edirlər. Lakin, Azərbaycan dilində analitik (deyil, nə və s.). İngilis dilində isə sintetik vasitələrin (un, in, dis, mis) köməyi ilə düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar, un prefiksiasəsən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər –ed, inf-ful-able, y-like suffiksləri ilə işlənir. Məsələn, un conquiable – yenilməz, unpublished – nəşr olunmamış, unthinking – düşünlümdən, unwealthy –dövlətsiz, unqiateful – minnətdar olmayam, nankor, in – suffiksler isə alınma sözlərlə işlənir, unimportant – vacib olmayan, to uncover – açmaq, to fasten – bağlamaq, unfasten – açmaq, anti – inkarlıq bildirən prefiksi qəzet leksikasında işlədirilir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn: anti – sosialist, anti – nuclear – nüvəyə qarşı, non – aggressive – aqressiv olmayan və s. (2 səh. 13-15) verilən misallardan belə görünür ki, inkar sözlərin əmələ gəlməsində xüsusi bir prinsip, qayda mövcuddur. Sözlərə ilkin olaraq hansı inkar prefiksler artırılır. Sözlərin istifadəsi bu şəkildə davam etmirdir. Bu məsələ xeyli maraq doğurduğundan bəzi notq hissələrinin leksik səviyyədə inkarlaşmasına daha yaxından öyrənirik. German prefiksini – qədim ingilis dilində ilkin olaraq sifətləri inkarlaşdırma prosesində iştirak etməyə başladı. Dilçilər prefiksleri fərqləndirib yeni qrammatik dəyişikliklər etmişdilər. A.A.Sankin “A course in Modern English lexicology” kitabında affiks inkarlığından bəhs etmişdir. O, bildirmişdir ki, müasir ingilis dilində suffiksler daha çox isim və sifət prefiksler isə fel düzəltməkdə xarakterikdir. Hope – hopeless, salt – saltless, do – undo understand – misunderstand. Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflər ümumi halda haqlı olsalar da məhz inkar affiksleri bu cür təsnifata bölməkdə nöqsana yol vermişdilər, çünki prefiks qəbul edərək inkarlaşan sifət və feildir. Lakin prefikslerin müxtəlif qrupundan bəhs edir: inkar prefiksler: -un, -non, -dis, a -, im-, it-, il-, ungratful, unempoyment, non- political, amoral, assumetry və s. Bunun əksinə olaraq digər dilçi G.Kjellmer prefiksleri belə təsnif etməyi düzgün sayılır. Onun fikrincə, isə, konkret daxilində onsuzda onun inkar yoxsa privativ prefiks olduğunu müəyyən etmək mümkün olmur. Göründüyü kimi sərff affiks inkarlığını ələ aldıqda inkar sözdüzəltmədə daha çox fellərdə prefiksler işlənir. Beləliklə də inkarın leksik ifadə vasitələrini daha dərinədən araşdırmaq üçün bütün nitq hissələrini əhatə edən söz bazasına müraciət etmək lazımdır. Müasir ingilis dilində inkar sifətlərin düzəldilməsi bəzi problemlər əmələ gətirir. Birincisi, ona görə ki, sintetik yolla, yəni inkar prefiksini artırılması ilə əmələ gələn inkar sifətlər azlıq təşkil edir. Məsələn, ingilis dilində unhappy sözü ilə müqayisədə unabsurd sözünün işlədilməsi doğu deyildir (3 səh. 5-8).

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur. Lakin, bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iqtisadi dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırılma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktorları da bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji

² asefixanova@gmail.com, Azərbaycan Tibb Universiteti

ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətcə bir qədər azdır. Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misal göstərmək olar: - a şəkilçisi vasitəsilə inkar, mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bu cəhəti eyni etmək lazımdır ki, - a şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məsələn, normal – anormal (normal – normal olmayan) və s. Məsələn, anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi. O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi. Sənin yaşayışın anormal yaşayışdır. Anti şəkilçisi “əks” əleyhinə məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəldir. Məsələn, antifaşist (təşkilat) antiimperialist (hərəkət) və s. Məs, Antiimperialist hərəkət get-gedə güclənirdi onun bütün antihumanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılaşdı. Bu ön şəkilçisi bir sıra dillərdə də geniş istifadə olunur. Alınma prefikslər baxımından Azərbaycan dilində də geniş istifadə olunur. Aqqlitativ quruluşa malik olan Azərbaycan dili fleksiv quruluşu ilə seçilən ingilis dilində qrammatik kateqoriyalarının müxtəlifliyi və onların ifadə etdiyi vasitələrdəki rəngarənglik baxımından fərqlənir. Hər iki dilin özünə məxsus fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik sistemi olsa da tipoloji müqayisələri zamanı dilin sıviyyəsinə oxşar cəhətlərin meydana çıxması maraqlıdır. Taktik materialların müqayisəsi göstərir ki, öz şəkilçilər işlənmə tezliyi nisbətən artıqdır. Digər tərəfdən inkarlıq bildirən ön şəkilçilərin artırılması bütün dillərdə eyni mənəni bildirməsi dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün inkarlığı morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqət əlb edərək fərqlər çoxdur. Azərbaycan dilində inkarlıq morfoloji yolla düzəldilir. Bu baxımdan Azərbaycan dili zəngindir. Lakin ingilis dilində bu qarşılaşdırma fleksiv baxımdan zəngindir. Həmçinin qrammatik anlayışlarda formal şəkildə ifadə olunan analitik göstəricilər daha çox üstünlük təşkil edir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətlərinin bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən bir qədər azdır (4 səh. 21-24) Azərbaycan dilində xüsusi kateqoriya kimi digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən ədatlar. İzahlı terminlər lüğətində müstəqil mənəsi olmayan, dil vahidlərinə müxtəlif mənə çalarları verən və ya onların mənəsini gücləndirən, bəzən də predikativliyini təmin edən leksik qrammatik quruluşa malikdir. Təbii ki inkarlığı ifadə edən sözlər mənalarına görə əks mənəli sözləri göstərir. Hər iki dilin müqayisəli tipoloji təhlili deməyə əsas verir ki, həm ingilis həm də Azərbaycan dillərində inkar ədatları müstəqil nitq hissələrinin köməkçi nitq hissəsinə keçməsi prosesində yarınsa da linqvistik statuslarına görə birbirindən fərqlənir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində inkarlıq mövsusu fonunda Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri aqqlütinativlik-flektivlik, sintetiklik-analitiklik kimi linqvistik məsələlər dil faktorları əsasında bir daha aydınlaşdırılır və bir aqqlütinativ dil tipinə aid olan Azərbaycan dilində inkarlıq anlayışının morfoloji vasitələrlə ifadə olunmaq baxımından ingilis dilindən zəngin olduğu aşkarlanır. Çünki Azərbaycan dilində inkarlığa aid sırf bir şəkilçi olsa da bu anlayış omonim şəkilçisi funksiyasında olan – sız , bi, na, a – antişəkilçiləri ilə ifadə oluna bilər. Bu şəkilçilərin əsas və ilkin vəzifəsi sifət düzəltməkdir. Lakin onların düzəltdiyi sifətlərdə çatışmamazlıq, inkarlıq, mənfilik mənəsi qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlər də məhz inkarlıq anlayışının semantik özülünü təşkil edir. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsi Azərbaycan dilinin analitik dil tipinə daxil olması ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Леонтьева С.Ф. “Отрицательные аффиксы в современном английском языке”. Москва, 1974.
2. Rəcəbli Ə.Ə. “London struktur dilçilik məktəbi”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
3. Harner İ. “English language teaching”, London, 1996.
4. English as a global language Dş crystal, Cambridge University Press, 1997.

Açar sözlər: inkar ədatları, morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, semantika.

Key words: morphological characteristics inflexional, particles, syntactical features.

Ключевые слова: морфология свойства, наречия отрицания, структурносемантический, семантический.

XÜLASƏ

İnkarlaştırma dilin sintaktik səviyyəsində olduğu kimi eksplisit və implisit indiqatorlarla reallaşır. Təsdiq və inkar cümlə formalarının qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, radikal affirmative – negative qarşılaşdırılması inkarlığın bir sıra vasitəli ifadə üsullarının implisit ifadə formalarının dil mexanizmini izah etmək üçün kifayət etmir. Çünki bir çox hallarda semantik deyil, əksinə kommunikativ pragmatik, funksional və üslubi amillər həlledici rol onyanır. İnkarlıq hadisəsinə sözün geniş mənəsində kommunikativ kateqoriya kimi yanaşdıqda aydın olur ki, burada affiks inkarlığı və leksemlərin semantik strukturunun mənə elementi kimi aşkarlanan privativ inkarlıq xüsusi yer tutur. Funksional – kommunikativ baxımdan ənənəvi neqatorlara eyniləşən dilin daxili strukturunda yerləşən inkarlıq daşıyıcıları demək olar ki, bütün nitq hissələrini, söz kateqoriyalarını əhatə edir. Bu nöqteyi nəzərdən dilin leksik sistemini geniş ifadə mexanizmi kimi nəzərdən keçirmək olar ki, bu da özlüyündə mənfi və müsbət yüklər ətrafında qruplaşır. İnkarlaştırma prosesində ən güclü faktor sayılan inkarlıq şəkilçilərdir. Ümumiyyətlə, sifət kateqoriyası daxilində varlıq – yoxluq qarşılaşdırılmasına görə əlamət və keyfiyyətin çalarlanması, müəyyən məhdudiyət və əlaqə fərqlərinin meydana çıxması mürəkkəb semantik münasibətlərlə tənzim olunur. inkarlıq mənəsinin reallaşması müəyyən semantik struktur şərtlərlə yanaşı, funksional üslubi və kommunikativ – pragmatik şərtlərlə də tənzim olunur. İnkarlıq semantikasi yalnız ənənəvi qrammatik vasitəsilə reallaşmayıb geniş dil bazasına əsaslanır. Bir çox dilçilərin tədqiqatları ilə yaxından tanış olduq. İnkarlaştırıla bilən sifətlərin, yəni inkar prefiksi qəbul edə bilən sifətlərin təbiətini araşdırdıqda məlum olur ki, onların böyük əksəriyyəti verbal əlamət daşıyır. Prefikslərin müxtəlifliyindən bəhs edərkən onların funksiyalarının da bir o qədər müxtəlif ola biləcəyi meydana çıxır. Fikrimizcə, inkarın leksik ifadə vasitələrini daha dərinlən araşdırmaq üçün bütün nitq hissələrini

əhatə edən söz bazasına müraciət etmək lazımdır. Müasir ingilis dilində inkar sifətlərin düzəlməsi bəzi problemlər əmələ gətirə bilər.

Lexiko-semantik features of negation particles in English and Azerbaijan languages

SUMMARY

Unlike alliances, negation particles do not establish a connection between words and sentences, but affect the meaning of words. With a typological comparison of these languages, it became clear that the particle in the English language is of great importance. The article discusses the types of particles in the English and Azerbaijan languages, and also identifies the differences between them. A number of particles in these languages were formed exactly as particles, despite the fact that the roots of particles are taken from the main parts of speech. We know that this text is about negation in English. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how we mean of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of negation. The article is dealing with the ways of morphological expression of the negation in English and Azerbaijan. Here is spoken about the role of negation in the expression of words. The linguists show the semantical, grammatical features of negations in this article. Syntactical and morphological category of negations are shown here. The authors denote the opposite ways of word in this article. The author proves it as a lexical category but not grammatical category. Quantitative case of endings with the examples used in English language. Summarising all the data given conclusion can be drawn examples in Azerbaijan, the negation concept is in a large scale conveyed morphologically as well.

Отрицательные наречия в английском языке и их альтернатива в азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена морфологическим означениям в английском и азербайджанском языках. В этой статье объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры, показывающие как средства отрицания, меняются в синтаксической структуре. В статье отмечаются, что некоторые лингвисты считают отрицание семантической, некоторые синтаксической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются морфологические способы образования отрицания, например, в Азербайджанском синтаксическим путем аналитическим путем. Кроме того, в этой статье рассказывают о морфологической роли и значении отрицания в Азербайджанском и Английском языках. В английских простых предложениях роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры в этих языках. Исследование категории отрицания в английском языке представляется актуальным, поскольку четкое понимание функций. Категория отрицания является одной из сложнейших процесса речевого взаимодействия, для изучающих английский язык. В данной работе мы попытались рассмотреть отрицание в качестве семантической, грамматической категории в английском языке. Категория отрицания включает в себя историю многих веков. Одним из способов образования отрицательных предложений в английском языке. Отрицательная частица «not» ставится после вспомогательного или модального глагола. При этом, если в предложении употребляется простая форма вспомогательного глагола или же модальный глагол. Актуальность заключается в том, что отрицание в английском языке требует постоянного осмысления, явления и развития языка. Были изучены примеры из художественных произведений зарубежных авторов.

Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞILLARININ DİLİNİN LEKSİK-FRAZEOLoji İNVENTARININ
LİNQVOKULTUROLOJİ ŞƏRTLƏNMƏSİNƏ DAİR

Məlumdur ki, dünyanın dil mənzərəsi, bir çox dilçilərin ortaq rəyinə əsasən, “*dil formalarında qəlibləşmiş olan və dünya haqqında xalqa xas olan standartlaşmış, məxsuslaşmış bilikləri əks etdirən məlumat bazasını*” ehtiva edir. [1; 49]. Başqa sözlə desək, dünyanın dil mənzərəsi bu və ya digər toplum, sosial, etnik qrup üçün keçərli olan; zamanın sınağından çıxmış koqnitiv-mental metabolizm standartı kimi formalaşmış qavrayış “pəncərəsini” ehtiva edir. Xalq ətraf aləmə məhz həmin “pəncərədən” boylanmaqla, öz tarixinin, mədəni irsinin, əxlaqi-etik dəyərlər sisteminin şərtləndirdiyi “informasiya emalı” sərəştəsini formalaşdırmış olur.

Linqvokulturoloji tədqiqatlarda dilçilər dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında məhz, folklor mətnlərindən mənimsənilən presedent onim və presedent fenomenlərin müstəsna rol oynadığını vurğulayırlar. [2; 24-36]. N.F.Alefirenkova özünün “Linqvokulturologiya: Dilin dəyər-anlam fəzası” adlı araşdırmasında bildirdiyi kimi, dil mütləq şəkildə simvol və metafora; simvol və arxetip; simvol və alleqoriya və ümimiyyətlə işarə və simvol qarşılıqlı şərtlənməsi zəmində folklor irsindəki yüzilliklər, minilliklər boyu birləşmiş məlumatların “işçi material” təşkil etdiyini önə sürür. Dilçi bu zaman məntiqəməvafiq olaraq, dünyanın dil mənzərəsində dünyanın folklor və mifoloji mənzərələrinin (Alefirenkova görə, folklor və mifoloji dünya modelləri – S.M.) əks olunduğunu vurğulayır. [3; 238-241].

Təsadüfi deyil ki, məhz, dünyanın dil mənzərəsinin bütün bu şərtləklərdən qaynaqlanan təkrarsızlığına diqqət çəkmiş B.L.Uorf (“lingvistik nisbilik nəzəriyyəsi” adı altında tanınan və bilavasitə dünya mənzərəsinin fərqliliklərini əyani şəkildə ortaya qoyan “Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin” müəlliflərindən biri – S.M.) yazırdı: “Hər bir xalq məhz özünə xarakterik olan təkrarsız “dünyanın dil mənzərəsi”ni “çəkir”, hansı ki, bu dünya mənzərəsi mövcud ətraf aləm reallığını digər xalqların əks etdirdiyindən daha fərqli şəkildə canlandırmış olur” [4; 135]. Bu baxımdan mifoloji komponenti zəngin olan Azərbaycan – türk dünya mənzərəsinin xalq nağıllarımızın onomastikonunda mifonimlərin çoxsaylılığı ilə təzahür tapması və bunun rəssional ingilis – german dünya mənzərəsindən yetərincə fərqlənməsi tam məntiqəməvafiqdir. Digər tərəfdən Azərbaycan xalqının İslam dininə, ingilislərin isə xristianlığa etiqad etməsindən dolayı, bu xalqların folklor konseptsfərasının tərtiblənməsində, xüsusilə də nağıl mətnlərinin leksik inventarının formalaşmasında dinlə bağlı linqvokulturoloji amil mühüm rol oynamışdır.

Bir çox dünya dillərinin materialları əsasında, hətta genetik cəhətdən fərqli olan dillərin frazeoloji plastımı tədqiq etmiş dilçilər yekdilliklə xalqların dünya mənzərəsində dini dünya mənzərəsinin müstəsna, hətta bəzi hallarda həlledici təsirə malik olduğunu vurğulayırlar (daha ətraflı bax: [5; 3-8]). Məhz, frazeoloji vahidlərin mənə tutumu və komponentlər tərkibinə istinadən biz də, Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının dilində “müəllif” xalqın dini dünya mənzərəsinin onların dil mənzərəsindəki dərin təsir izlərini təsbit etmək imkanı qazanırıq. L.K.Bayramova haqlı olaraq, bir çox dini məzmunlu ifadələrin bibleizm və quranizmlərə istinad etdiyini [6; 83-85]; habelə həmin ifadələrin bir çox halda, mütəhərrik, yəni kontekstə uyğun dəyişkən mahiyyət kəsb edə bildiyini də önə sürmüşdü [7; 25-28]. Doğrudan da, istər ingilis, istər Azərbaycan xalq nağıllarının mətnlərində yer alan və “İnam/İnanc” konseptinə daxil olan ifadələrin bir çoxu verilmiş kontekstə uyğunlaşmaq, bəzən hətta büt-pərəstliklə bağlı olan nağıl süjetinə “adaptasiya” olunmaq potensialı nümayiş etdirir ki, bu da heç şübhəsiz ki, irəlidə daha ətraflı qeyd edəcəyimiz kimi, nağıl mətnlərinin linqvokulturoloji plastında substrat və superstrat və habelə adstrat “laylarının” fərqləndirilməsi ilə bağlıdır.

Dinlə bağlı konseptlərin verballaşma səviyyəsinə gəlincə, ilk olaraq onu qeyd edək ki, tədqiqatçılar sehrli nağılların timsalında bu semantik spektrli söz və ifadələri araşdırarkən, konseptin daxili semantik strukturlaşmasının müəyyən qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmışlar. Belə ki, K.Z.Ostrovskayanın da qeyd etdiyi kimi “Din” (Religion) konsepti və Sehr (Magic) konsepti ilə müştərək şəkildə “İnanc/ İnam/ İman” (Faith) metakonseptinin tərkib hissəsini təşkil edirlər [8; 141-148]. Məhz, bu səbəbdəndir ki, bir çox halda dini anlayışlar məhz mistik-mifoloji anlayışlarla çuğlaşmış, pərçimlənmiş şəkildə təqdim olunur. Onu da qeyd edək ki, belə delimitasiya çətinliyi xüsusilə ingilis xalq nağıllarının konseptsfərasında müşahidə olunur. Belə ki, burada qədim britlərin, keltlərin inancları, mifoloji öngörüşləri ilə bərabər, təkəllahlıqla bağlı terminoloji inventar müştərək şəkildə işlədilir ki, bu da heç şübhəsiz ki, nağılların mətnləşdiyi dövrün məhz təkəllahlıq inancların hakim kəsildiyi, yəni müasir ingilislərin əcdadlarının xristianlığı qəbul etməsi dövründən sonrakı mərhələyə təsadüf etməsi ilə izah edilə bilər. Məsələn, nümunələrə diqqət edək: “*God rue on thee, poor luckless fode!*” [9]. Bu ifadədə yer alan **God** teoniminin işlənmə mövqeyi, əslində nağıl mətnindəki süjet xətti və mifoloji personajların dini etiqad seçimi ilə bağlı səsləndirilən ehtimallarla uyğun gəlir. Yəni, süjet xətti və obrazlar büt-pərəstliklə bağlı olduğu halda, xristian terminologiyasına da yer verilir. Müqayisə üçün deyək, analogi vəziyyət qədim anqlosaks qəhrəmanlıq dastanı “Beovulf”da da müşahidə edilir. Belə ki, dastan mətni boyu, eynilə ingilis xalq nağıllarında olduğu kimi, həm xristianlığa, həm də paqanizmə (büt-pərəstliyə) xas olan ifadələr yer alır. Məhz bu məqama diqqət ayıran Y.P.Korolyova “*nitq formaları zəminində təzahür tapan ikidindliliyi*” təhlil edərkən burada *substrat, superstrat və adstrat anlayış fərqləndirməsindən* çıxış etmişdi. Dilçi *büt-pərəstlik motivlərinə malik ifadələrin mətnin substratını, xristianlıq (və qismən büt-pərəstlik) motivləri isə adstrat mahiyyətini kəsb etdiyini vurğulamışdır*. Bu kontekstdə təkəllahlıq məqamına toxunan Y.P.Korolyova əsər boyu həm büt-pərəstlik, həm də

³ Bakı Slayvan Universiteti

monoteistik yanaşmanın müşahidə edildiyini qeyd etmişdi. (kursiv bizimdir. – Z.Y.) Eyni şəkildə, bütperəstlik terminoloji inventarının substratlığı və xristian anlayış və terminlərinin isə superstratlığı məqamını ingilis xalq nağıllarının mətnlərində də izləmiş oluruq. Belə ki, biz, bəzi məqamlarda bilavasitə “İncil” sitatları və ya kvazisitatları əsasında formalaşmış bibleizm-frazeologizmlərlə yanaşı, druidizmlə, bütperəstliklə bağlı magik freym-ssenariləri, anlayış və ifadələri izləmiş oluruq. Məsələn: “*It is not so, nor it was not so. And **God forbid** it should be so,*” said Mr. Fox. Bu iqtibasda yer alan və ingilis nağıllarında dəfələrlə təkrarlanan **God forbid** ifadəsi, əslində (Romans 6:15) “İncil” iqtibasına istinad edir: “*What then? shall we sin, because we are not under the law, but under grace? **God forbid.***” Oxşar vəziyyəti **God knows** frazeologizminin nümunəsində də izləyə bilərik. Belə ki, məhz nağıl mətnlərinin leksik-frazeoloji plastının superstratına aid edilə bilən bu ifadə də bilavasitə monoteizmlə bağlıdır. Lakin daha öncəki frazeoloji vahiddən fərqli olaraq, sözügedən ifadə kvazisitatu, yəni dolaylı, təhrif olunmuş sitatı təcəssüm etdirir və “Əhdi-Ətiqin” mətnlərinin 139-cu Psalmına aid edilir:

***God knows** what will become of them
When I am dead and gone.*

Artıq bildirdiyimiz kimi, xristian terminologiyası ilə, eləcə də sitat və kvazisitat mahiyyəti kəsb edən bibleizm-frazeologizmlərlə yanaşı, ingilis xalq nağıllarının dilində bütperəstliklə bağlı anlayışları əks etdirən ifadələr və məşhur druid (bütperəst) şəxslərlə bağlı allyuziv onimlər də yer alır. Bu da heç şübhəsiz ki, ilk növbədə ingilis folklor düşüncəsinin əsas özül konseptlərindən olan “Kral Artur” konseptinin şaxələnmələrini əhatə edir. Xatırladaq ki, druzim özü ilə elə xüsusi növ dini cəmiyyəti təcəssüm etdirirdi ki, burada həm elmə (o cümlədən də astronomiyaya), həm ədəbiyyata, həm təbabətə, həm də falçılıq və öncəgörməyə aid biliklərin məcmusunun mühafizəsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi hədəf alınır. Maraqlıdır ki, bəzi ingilis nağıllarında eyni mətn çərçivəsində həm xristianlıq terminologiyasına, xristianlıq dəyərlərini ifadə edən frazeologizmlərə yer verilir, həm də druzimə aid konseptlər ifadə tapırdı. Nümunəyə diqqət edək: “***God rue on thee, poor luckless fode!** Həmin iqtibasın yer aldığı “Child Rowland and Burd Ellen” nağılı bilavasitə “druizm” konseptinə aid anlayışların verballaşması ilə zəngindir. Burada eyni kontekst çərçivəsində iki fərqli dini dünya mənərəsinin verbal mexanizmlərinin birgə mövcudluq tapdığını görürük: “*The fair Burd Ellen,*” said the **Wartluck Merlin,** “*is carried away by the **fairies,** and is now in the castle of the king of **Elfland;**” and it were too bold an undertaking for the stoutest knight in **Christendom** to bring her back. [9].**

Məlum olduğuna görə, Britaniyanın “xristianlaşdırılması” təxminən VI əsrdən sonrakı dövrə təsadüf etdiyi halda, Kral Arturla bağlı əfsanələrin təxminən V-VI əsrlərə qədər gedib çıxdığı məlumdur. Məhz, iqtibas gətirilən nağılda və eləcə də bəzi digər ingilis xalq nağıllarında “Kral Artur” konseptinə daxil olan onomastik vahid və terminlər yer alır ki, bu da həmin nağılların substrat leksik qatı sayıla bilər. Başqa sözlə desək, hələ xristianlığın bərqərar olmadığı bir mühitdə xristian dəyərlərinin hökranlıqını, dominantlığını gözləmək çətin olardı. Bu mənada demək olar ki, Merlin kimi bütperəstlik dəyərlərini yaşadan obrazın (oxu: presedent onimin), eləcə də onunla bağlı terminoloji inventarın substratı təşkil etdiyi ortaya çıxır. Və deməli, xristianlığa zidd olan druzimlə bağlı olan anlayışların yer aldığı nağıllarda xristianlıq terminologiyası isə, əksinə olaraq, superstratı təcəssüm etdirir. Eynilə, daha öncə iqtibas gətirdiyimiz nümunədə olduğu kimi, xristianlıq və bütperəstlik terminləri, allyuziv onimləri, sitat və kvazisitat səciyyəli frazeologizmləri bir mətn çərçivəsində öz “həllini tapa bildirdilər”. Tədqiqatçılar ingilis xalq nağıllarının konseptsfərasında məhz bütperəstlik inancları ilə bağlı olan sehrli obrazların bir çox hallarda “xeyir” və “şər” oppozisiyasının fərqləndirilməsinə də cəlb olunduğuna diqqət çəkmişlər. Belə ki, ingilis xalq nağıllarında “xeyirxahlıq” konseptinin verballaşma mexanizmlərini araşdırmış D.V.Berejkova burada, tam xristianlıq anlayışlarının formalaşmadığı zəmində, məhz bütperəstlik anlayış və obrazlarının müvafiq mənə spektrinin ifadəsinə yardımçı olduğunu önə sürmüşdü. Konkret olaraq, dilçi “Xeyir”, “Xeyirxahlıq” anlayışlarının birmənalı şəkildə Tanrı obrazı ilə əlaqələndirildiyi halda, “keçid həlqələrin” məhz bütperəstlik obrazları ilə “doldurulduğunu” önə sürmüşdü. Qeyd edək ki, həmin “aralıq” obrazlar elflər, sehirbazlar, cadugərlər və onlarla əlaqədar anlayışları əhatə edir: **Elfland, King of Elfland, land of Fairy, a fairy, Warlock** və s. *Then the old woman, who was a **fairy,** told him a great deal that would happen to him; And then he put the three questions to him; but the young man had been told everything by the **good fairy,** so he was able to answer all the questions.; This time the **fairy baby** was playing with a birdie; Kate heard **one of the fairies** say: “**Three bites of that birdie would make the sick prince as well as ever he was**”.*

Sonuncu nümunədə biz, bilavasitə bütperəstliklə bağlı freym-ssenarini də izləmiş oluruq. Belə ki, bu freym-ssenaridə “Öncəgörmə” nitq janrı reallaşmışdı. Bununla belə qeyd etməliyik ki, məhz, təkallahlıq semantik komponenti “İnanc” / “İman” konseptsfərasının əsas nüvə yükünü əhatə edir və bu teonimin iştirakı ilə istifadə olunan mövcud ifadələr məhz, xristianlıq dəyərlərini əks etdirən frazeologizmləri əhatə edirlər. Məsələn: *The old woman begins by saying to her son **before leaving,** “Well, well, my poor boy, if you want to go, it's better for you to go, and **God be with you.**”* Nümunədə təqdim olunmuş **God be with you** ifadəsi bilavasitə xristian anlayışlarına istinad edən frazeorefleksi, yəni, müəyyən situasiya çərçivəsində dilə gətirilən, ritual ifadə səciyyəsi daşıyan frazeologizmi əks etdirir. Belə ki, məlum olduğuna görə, **God be with you** frazeologizmi müasir “sağollaşma” ritual ifadəsi olan **Goodbye** ifadəsinin proformasını təcəssüm etdirir. Məlumdur ki, XIV əsrin sonlarına qədər sağollaşma zamanı **God be with you** ifadəsindən istifadə edildiyi halda, təxminən XVI əsrin 70-80-cı illərindən etibarən eyni nitq aktı mövqeyində daha lakonik Goodbye birikməsinin istifadəsi sabitləşmişdi. Mənbələr həmin ifadənin məhz, müvafiq frazeorefleks mövqeyində sabitləşməsində “God Be With You Till We Meet Again” xristian himninin həlledici rol oynadığını vurğulayırlar. Jeremiah Rankin tərəfindən yazılmış olan bu dini məzmunlu himn həmin ifadənin sağollaşma mövqeyində frazeorefleks kimi qərarlaşmasına və zamanla dini altsemantikasını itirərək sadəcə, ritual ifadə statusu qazanmasına yol açmışdı.

Sitat xarakterli frazeologizmi təcəssüm etdirməklə xristian superstratına aid olan daha bir frazeologizmə diqqət edək: *"God bless you on your heart," said all the company; "you have found our neighbour"* [24]. Bu frazeoloji vahidin mənbə mətnini "Əhdi-Cədid" təşkil edir: *The Lord bless you and keep you ...*. Göründüyü kimi, burada **God** teoniminin **Lord** evfemizni ilə əvəzlənməsindən başqa, heç bir variant korrelyasiyası faktını izləmirik. Onu da qeyd edək ki, ingilis xalq nağıllarının dilində God teoniminin semantik mövqeyində Lord evfemizminin istifadəsi halları yetərincə çox sayda təmsil olunmuşdu: *Lord a' mercy! and maybe you've seen my old man there; "Lord save you!" exclaimed Jack*.

Onu da qeyd edək ki, "**İnanc / İnam / Etiqad**" metakonseptinin xristianlıqla bağlı olan mikrokonseptinə ibadətə bağlı anlayış və ifadələr də daxildir.

I pray God that none of us that did come from home be drowned; Whereon the man laid hold of him and beat him, bidding him say: "Pray God send no more!

Nağıllarda teonimlərlə yanaşı, demonimlər də işlədilməsinə təsadüf edilir: *I think I have caught the devil himself*. Maraqlıdır ki, eynilə teonimlərdə olduğu kimi, demonimlərlə bağlı semantik paralelliklərdə evfemizmlərdən istifadə hallarına təsadüf edilir. Belə ki, ingilis xalq nağıllarının dilində məhz, "İncil" mətnlərinə, xristianlıq təlimlərinə autentik olan **devil** demonimindən daha çox, evfemizm kimi ortaya çıxmış Lucifer demonimindən istifadə olunur. *At midnight she went as before, and was angry with old Lucifer for letting the handkerchief go*. Qeyd edək ki, Lucifer demonimi orta əsrlərdən etibarən iblisin, şeytanın törəmə nominativ vahidi kimi istifadə olunmağa başlamışdır. "İncil" mətnlərinin özündə bu demonim yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilmir. Həmin demonimin məhz, Arturian motivli nağıllarda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirməsi, "şeytan" anlayışının ənənəvi xristian demonim obrazından bir qədər fərqləndirilməsi ilə izah edilə bilər. *In the middle of the night she called upon her familiar spirit to carry her to Lucifer*. Həmin nağıllarda Lucifer real cismani substansiyyaya malik olan, yəni başı kəsilə bilən, məhv edilə bilən bir qorxunc obraz kimi təqdim olunur ki, mahiyyət etibarilə bu səciyyələndirmə, Tanrının antoqonisti ilə (Şər qüvvəsi ilə) bağlı formalaşmış xristian təsəvvürlərindən yetərincə fərqlənir. *Which she did, and Jack, when she was not standing by, cut off Lucifer's head and brought it under his invisible coat to his master, who the next morning pulled it out by the horns before the lady*. Müqayisə üçün deyək ki, cin-şeytan anlayışları Azərbaycan xalq nağıllarının dilində də geniş çeşiddə təqdim olunur. – *Hə, indi bildim ki, ağ ilan bir şey bilirmiş, yoxsa bunu mən cin-şeytan işi sayırdım*.

Hər iki dinin İbrahimi (monoteist) din olmasından dolayı, Azərbaycan və ingilis nağıl mətnlərinin dilində ortaq teonim və demonim inventarından istifadə olunması təəcəbülü deyil. *Şeytan sözüdür, ya doğrudur?*. Və eynilə ingilis xalq nağıllarının dilində olduğu kimi, şeytana qalib gəlmək, hətta onu aldatmaq intensiyası Azərbaycan nağıllarının dilində yer alan müvafiq semantik frazeoloji vahidlərdə müşahidə edilir: *Əlbəttə ki, şeytan səni rahat qoymaz. Elə ki, özün də oldun arvad, yəni ki, oldun hiylədə şeytana papaq tikən, vay oldu Şahzadə Mütalib kimilərin halına. Elə ki, özün də oldun arvad, yəni ki, oldun hiylədə şeytana papaq tikən, vay oldu Şahzadə Mütalib kimilərin halına*. Eynilə ingilis dilindəki nağıl mətnlərində olduğu kimi, Azərbaycan nağıllarının dilində demonimlərlə yanaşı, Allah teonimi və onun evfemizmləri yüksək işlənmə tezliyi ilə istifadə olunur.

Yekun olaraq, qeyd edə bilərik ki, xalq nağılları bilavasitə mental kimliyini əks etdirirdi xalqların inanc sistemini dolğun şəkildə əks etdirir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, ingilis xalq nağıllarının dilində bütprəstlik və xristian dəyərlərini əks etdirən leksik-frazeoloji inventarla qarşılaşırıq. Azərbaycan xalqının sitayiş etdiyi İslam dini də, eynilə xristianlıq kimi İbrahimi din olduğundan, burada ingilis nağıllarının "İnam" konsepti ilə ortaq bir çox leksik və frazeoloji vahidlərə təsadüf etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Введение. М., 2018, 208 с.
2. Зиновьева Е. И. Лингвокультурология: от теории к практике. Учебник. — СПб.: СПбГУ; Нестор-История, 2016. — 182 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М.: Флинта, 2010. – 288 с.
4. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. // Новое в лингвистике., Вып. 1. - М., 1960, — С. 135-168.
5. Григорьева Л.Л. Фраzeологическая репрезентация религиозного мира человека (на материале русского, английского и арабского языков). Автореф. дис. канд. филол. наук. Казань, 2009, 21 с.
6. Байрамова Л.К. Фраzeологическая судьба библеизмов и коранизмов // Язык. Культура. Деятельность: Восток-Запад. Набережные Челны: Издательство Нижегородского лингвистического университета, 1999. Т. II, с. 83-85.
7. Байрамова Л.К. Отражение в библейских текстах ценностей и антиценностей и отсутствие некоторых их корреляций с эпизодами современной жизни // Филология и культура, 2014. - № 4 (38) - С. 25 - 28.
8. Островская К.З. Амбивалентная природа концептуального поля сакральное в концептосфере народной волшебной сказки на примере метаконцепта вера // Амбивалентная природа концептуального поля САКРАЛЬНОЕ в концептосфере народной волшебной сказки на примере метаконцепта ВЕРА. Вестник ЧелГУ. Серия Филологические науки. – 2018, № 6 (416), Вып.113., с. 141-148 <https://cyberleninka.ru/article/n/ambivalentnaya-priroda-kontseptualnogo-polya-sakralnoe-v-kontseptosfere-narodnoy-volshebnoy-skazki-na-primere-metakontsepta-vera>
9. Jamieson's Illustrations of Northern Antiquities) http://www.ancienttexts.org/library/celtic/texts/child_rowland.html

Аçar sözlər: xalq nağılları, leksik-frazeoloji inventar, konseptsfəra, linqvokulturologiya, dünyanın dil mənzərəsi.

Ключевые слова: народные сказки, лексико-фраzeологический инвентарь, концептосфера, лингвокультурология, языковая картина мира.

Keywords: folk tales, lexical-phraseological inventory, conceptsfera, linguoculturology, linguistic picture of the world.

О ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ОБУСЛОВЛИВАНИИ ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО ИНВЕНТАРЯ ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК

Резюме

В статье исследуется лексико-фразеологический инвентарь языка азербайджанских и английских народных сказок. Основной целью исследования является установление роли лингвокультурологических факторов в формировании концептосферы этих текстов. В ходе проведенных автором сравнительных исследований установлено, что “языковая картина мира” обоих народов существенно влияет на язык сказочных текстов. Оказалось, что народные сказки в полной мере отражают систему верований народов, в которых непосредственно отражается их ментальная идентичность. В этом смысле не случайно мы сталкиваемся с лексико-фразеологическим описанием языка английских народных сказок, отражающим языческие и христианские ценности.

ON LINGUOCULTUROLOGICAL RESERVATION OF LEXICAL-PHRASEOLOGICAL INVENTORY OF AZERBAIJANI AND ENGLISH FOLK TALES

Summary

The article examines the lexical-phraseological inventory of the language of Azerbaijani and English folk tales. The main objective of the study is to identify the role of linguoculturological factors in the formation of the conceptsphere of these texts. In the course of his research on comparative grounds, the author determined that the “linguistic picture of the world” of both peoples fundamentally influenced the language of fairy-tale texts-mishdi. It has been known that folk tales fully reflect the belief system of peoples, directly reflecting their mental identity. In this sense, it is no coincidence that in the language of English folk tales we are faced with a lexical-phraseological inventory reflecting Pagan and Christian values.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Nəbib Məmməd oğlu Zərbəliyev